

الگوی نظریه‌پردازی قرآنی شهید صدر (ره) در حوزه علوم انسانی (با تأکید بر نظریه‌پردازی در حوزه سازمان و مدیریت)

عبدالهاشم میرزااف^۱

چکیده

علم مدیریت و سازمان از علوم ضروری و کاربردی در جامعه کنونی است که در دانش مدیریت و سازمان به تفصیل به آن پرداخته شده است؛ اما در حوزه اسلامی به ویژه قرآنی با رویکرد نظریه‌پردازی چندان کاری مهمی صورت نگرفته. شهید صدر (ره) یکی از چهره‌های برجسته علمی است که معتقد است نظریه‌پردازی در حوزه مسائل علمی باید مبتنی بر قرآن صورت گیرد. او تأکید به نظریه‌پردازی با محوریت آیات قرآن کریم دارد به ویژه در مورد علوم انسانی اسلامی، او نیاز جامعه و عصر کنونی را نظریه‌پردازی بر اساس آموزه‌های وحیانی جهت پاسخگویی به نیازهای امروز بشری می‌داند. در این پژوهش روش استفاده از الگوی شهید در حوزه نظریه‌پردازی سازمانی و مدیریتی تبیین شده است. براساس الگوی شهید صدر (ره) نظریه‌پردازی قرآنی در حوزه سازمان و مدیریت ابتدا باید واقعیت جامعه مد نظر قرار گیرد، به گونه‌ای که موضوع مدیریتی و سازمانی مانند «تصمیم‌گیری» با استفاده از دانش مدیریت درک و فهم شود سپس به شکل یک مسئله و سؤال به قرآن کریم عرضه گردد، در مرحله بعد، استقراء کامل در آیات با موضوع مورد نظر صورت می‌گیرد. در مرحله بعد آیات جمع‌آوری شده (اعم از آیات مخالف و موافق) تجزیه و تحلیل خواهند شد. بنابراین دیدگاه جامع قرآن کریم در رابطه به موضوع (مدیریتی و سازمانی) استنباط می‌گردد؛ و در آخر تمایزات نظریه قرآنی با نظریه‌های دانش مدیریت مقایسه می‌شوند.

کلیدواژگان: قرآن، شهید صدر (ره)، الگو، تفسیر موضوعی، نظریه‌پردازی، سازمان، مدیریت.

^۱. دانش پژوه دکترای قرآن و علوم گرایش مدیریت جامعه المصطفی العالمیه

آثار یک نظریه مبتنی بر آموزه‌های وحیانی پس از استخراج و ساختاربندی، این است که نظم و سنتی فکری و مواضع، مبانی و چارچوبی کلی برای حرکت در حوزه‌ای را که برای آن راه می‌گشاید، عرضه می‌کند و البته این کار را از خلال خطوط و ضوابط و معیارهای کلی آموزه‌های قرآنی انجام می‌دهد. روشن است که نظریه‌پردازی در حوزه قرآنی، بیشتر به کشف نظریه نزدیک است تا ابداع نظریه. آموزه‌های وحیانی اجازه پردازش نظریه را به پژوهشگران و محققان می‌دهد؛ اما این شاید به معنای واقعی به معنای ایجاد نظریه نباشد. برای الهام‌گیری از هر نظریه قرآنی، باید توصیف، تحلیل و توضیحی از آن ارائه کرد که ابعاد واقعیت عینی و حوزه‌ای را که نظریه، در پی بیان دیدگاه قرآن درباره آن است، در برگیرد. از این جهت که نظریه‌های قرآنی بدیل نظریه‌های موجود بشری است، باید وجه تفاوت خود را با این نظریات بیان کنند و آن‌ها را مورد نقد قرار دهند. نظریه‌پردازی قرآنی برکنشی فکری، فقهی ترکیبی و آگاهانه و متخصصانه متکی است که در پرتو آن رهیافت قرآنی بر اساس مبانی و معیارهای معین کشف می‌گردد. به همین خاطر کمال و بلوغ نظریه قرآنی و روشن شدن معایب و محاسن آن، جز با قرار گرفتن در محک و پیاده شدن در واقعیت زندگی و به در حوزه سازمان و مدیریت در جامعه اسلامی ندارد؛ زیرا عملی شدن یک نظریه قرآنی در عرصه واقعیت و راه جستن از آن در حوزه معینش، آن را در مقام پاسخ‌گویی و تجربه قرار می‌دهد و پنجره‌های نوی را به روی پژوهشگران قرار می‌دهد که به تعدیل و تکامل آن می‌انجامد (ر. ک: پگاه حوزه، ش ۲۰۵، ص ۱۳)

شهید صدر کاربست روشن واقع‌گرای خود را در مطالعات قرآنی تعمیم بخشید و در پرتو این روش توانست، نظریه‌های اقتصادی اسلام را در کتاب «اقتصادنا» و نظریه اسلامی را در باب معاملات بانکی در کتاب «البنک الربوی فی الاسلام» و نظریه قرآن در باب سنت‌های تاریخ و نظریه قرآن را در مورد مؤلفه‌های جامعه در کتاب «المدرسه القرآنیة» عرضه و تدوین کند. وی فقها و مجتهدان را به ضرورت در پیش گرفتن روش واقع‌گرا و نگره کلی به شریعت، حتی در تفسیر قرآن فرامی‌خواند.

شهید صدر (ره)، روش خود را روش موضوعی نامیده است (صدر: ۱۴۲۶، ص ۱۶-۱۸). منظور وی از روش موضوعی، روشی است که به واقعیت زندگی، جامعه و هستی توجه دارد و دارای دقت و واقع‌گرایی است. شهید صدر، قرآن را به خدمت نیازها و قضایای انسان‌ها به کاربست و در این میان تفسیر را از حالت تجزیه‌ای (ترتیبی) و ذهنیت‌گرایی، بیرون آورد و برای نشان دادن پیوند قرآن و آموزه‌های وحیانی بازندگی اجتماعی انسان‌ها تلاش و کوشش نمود. کتاب «المدرسه القرآنیة» که از آثار ارزشمند اوست حاصل این تلاش بوده است. او در این اثر، به تحلیل مشکلات و علل تفاسیر و روش‌های تفسیری پرداخت و چنین روش‌های تفسیری را غیرقابل پاسخگویی به نیازهای انسانی به ویژه در عصر جدید دید و ضعف‌های این روش‌های تفسیری را بیان داشت و راه‌حل آن را نظریه‌پردازی قرآنی دانست.

براین اساس در این پژوهش ابتدا مفاهیم مورد بررسی و بحث قرار گرفته سپس روش‌های تفسیری جدید به صورت مختصر بررسی قرار می‌گیرند، سپس روش تفسیری شهید صدر (ره) به صورت مفصل تبیین و تحلیل خواهد شد

و نقاط قوت و نقاط ضعف و همین طور محدودیت‌های این روش با توجه به دانش مدیریت تحلیل می‌گردد، در آخر روش مورد نظر در حوزه نظریه‌پردازی در حوزه مدیریت قرآنی ارائه خواهد شد.

پیشینه پژوهش

از آغاز پیدایش روش‌ها و گرایش‌های تفسیر در قرن اول هجری، روش تفکیکی، تنها روش تفسیری بود؛ در حالی که پیشرفت جدید جهان، به ویژه در گستره اجتماعی، شیوه‌های جدیدی تفسیری می‌طلبد که به نیازها و یافته‌ها و رویکردهای فکری و حیاتی جدید پاسخ گوید و از دیدگاه‌های پراکنده نسبت به حقایق قرآنی فراتر رود. به گفته شهید صدر، از آنجا که فهم تفکیکی آیات قرآن، «تنها به فهم این یا آن بخش بسنده می‌شود، غالباً از فهم جزئی آیات فراتر نمی‌رود و حاصل این دریافت رسیدن به مجموعه‌ای از مدلولات قرآن کریم است که این دریافت نیز خود جزئی است، بدین ترتیب در این سازوکار، ما اگرچه به منظومه فراوانی از معارف و مدلولات قرآنی دست می‌یازیم، اما این داده‌ها پراکنده بوده، از انسجام و ارتباط درونی بهره نمی‌برند ... دست آخر نمی‌توان از این مجموع و مجموعه‌ها، به نظریه و دیدگاهی قرآنی برسیم که در هر زمینه از گستره‌های زندگی کارآمد باشد».

اگرچه نخستین قدم‌های این رویکرد تفسیری با تلاش‌های دکتر محمد عبدالله دراز همراه بود؛ اما دستاوردهای شهید صدر در قالب نظری و چارچوب روشمند کامل‌تری پدیدار شد. محمد عبدالله دراز، پایان‌نامه دکترای خود را در فرانسه به پژوهشی پیرامون نظریه اخلاقی در قرآن کریم و مقایسه آن با دیدگاه‌های اروپایی اختصاص داد و نخستین گام را در تطبیق دیدگاه‌های اسلامی و غربی برداشت. دکتر دراز طرح خود را «تفسیر منطقی» نام نهاد که همان «تفسیر موضوعی» شهید صدر است. (ر. ک: مجله پگاه حوزه، ش ۲۰۵، ص ۴) صدر در عنایت به تجربه بشری و اتصال آن با قرآن کریم، از تفسیر سنتی جزئی‌نگر عبور نمود و تفسیر موضوعی بر اساس توحیدی را ارائه نمود (ر. ک: صدر؛ ۱۴۲۶، ص ۲۸).

اما در مورد اندیشه‌های قرآنی و تفسیر شهید صدر (ره) آثار مختلفی نوشته شده است که مخصوصاً چندین مقاله در این زمینه وجود دارد که اندیشه‌های تفسیری و قرآنی شهید صدر را تبیین و تحلیل نموده است که برخی از آن‌ها عبارت‌اند از:

۱. «رهیافت روش شناسانه شهید در موضوع نظریه‌پردازی قرآنی»، محسن قاسم پور

۲. «تحلیل مبانی و رویکرد شهید صدر به تفسیر موضوعی»، علی اصغر یساقی

اما در این موضوع به خصوص یعنی استفاده از روش تفسیر موضوعی شهید صدر در نظریه‌پردازی در «حوزه سازمان و مدیریت»، آن‌گونه که بررسی شده است، اثری موجود نیست حتی در حد مقاله اینترنتی، نیز چیزی به دست نیامد.

بنابراین در این پژوهش به دنبال تبیین روش نظریه‌پردازی قرآنی شهید صدر (ره) و کاربرد آن در حوزه مدیریت و سازمان خواهد و نیز درصدد است تا نقاط قوت این روش تفسیری را تبیین کرده و به صورت عملی و تطبیقی

موضوع را با موضوعات مدیریتی از آیات قرآنی کریم بررسی خواهد نمود. تا کارآمدی و یا عدم کارآیی این روش تفسیری تبیین شده تا بتوان یک تفسیری جدید در حوزه نظریه پردازی در تفسیر قرآن با رویکرد سازمانی و مدیریتی دست پیدا کرد.

مفهوم شناسی

۱. نظریه

نظریه^۲ تئوری ماخوذ از زبان فرانسه و متداول در فارسی امروز. این کلمه از ریشه یونانی «تئوریا» و به معنی شناسایی یک علم که بر پایه تحصیل و تتبع به حاصل آمده باشد و برای تحقق دادن احکام عملی بکار رود عقیده منظم. نظریه علمی؛ دلایل علمی در موضوعی خاص؛ مانند تئوری پولتیک؛ نظریه سیاسی ... باشد (دهخدا: ۱۳۷۷، ج ۴ ص ۶۳۳۲)؛ نظریه: عقیده، حدس؛ نظریه به معنی اخیر متداول شده و جمع آن «نظریات» است مانند نشریه، نشریات (دهخدا: ۱۳۷۷، ج ۱۴ ص ۲۲۵۸۵). تئوری: ۱- معتقدات منظم و مرتب، فرضیه؛ تئوری سیاسی. ۲- مجموعه معلوماتی که بعضی امور و حوادث را تشریح می کند (معین: ۱۳۷۵، ج ۱ ص ۱۰۱۸). تئوری: اصول علمی، علم نظری، فرضیه، موضوع علمی که قابل اثبات نباشد اما بتوان به آن اعتقاد کرد (عمید: ۱۳۷۶، ص ۳۷۰)

مفهوم نظریه در پژوهش های علمی از جایگاه ویژه ای برخوردار است و از طرفی این مفهوم دچار برداشت های دوگانه ای شده است: یکی برداشت عامیانه که به جای «نظر» به کار می رود، دوم برداشت صحیح و علمی از مفهوم نظریه بدین معنا که نظریه بنیاد هر فعالیت علمی را تشکیل می دهد (فرهنگی: ۱۳۸۵، ص ۴۸).

هدف اساسی علم، تدوین نظریه است، یک نظریه مجموعه ای از سازه ها^۳ (مفاهیم)،^۴ تعاریف و گزاره های به هم مرتبط است که از طریق مشخص ساختن روابط بین متغیرها، باهدف تبیین و پیش بینی پدیده ها، دید نظام یافته ای از پدیده ها ارائه می کند (کارلاینگر: ۱۹۸۶، ص ۹).

برخی تعریف های ارائه شده از نظریه در ذیل بیان می شود:

۱. سیستمی از پیش فرض ها، اصول و قواعد اجرایی که برای تحلیل، پیش بینی و یا تبیین ماهیت یا رفتار تعبیه می شوند (ریچارد، توماس: ۱۳۹۳، ص ۳۲)

۲. نظریه نوعی تبیین است، نوعی تلاش برای تبیین بخشی از تجربه در جهان. نظریه بر مجموعه ای از مفاهیم و روابطی است که این مفاهیم را در قالب نوعی تبیین از پدیده مورد بررسی، به هم پیوند می دهد (جوهرچ: ۱۳۸۹، ص ۲۸)

۳. نظریه، مجموعه ای به هم پیوسته از سازه ها، مفاهیم، تعاریف و قضایاست که به منظور تبیین و پیش بینی پدیده ها، از طریق تشخیص روابط بین متغیرها، یک نظر نظام دار درباره این پدیده ها ارائه می دهد.

^۲ Theory.
^۳ Concepts.
^۴ Construels.

۴. تئوری بیان‌کننده مجموعه‌ای از مفاهیم است که به صورت نظام‌مند ارتباط متقابل با یکدیگر دارند و می‌تواند بر اساس آن پدیده‌ای را پیش‌بینی و توجیه کرد (رابینز: ۱۳۷۶، ج ۱ ص ۴۷)؛ و مجموعه‌ای از بیانیه‌هایی هستند است که بر مبنای قواعد منطقی و مبین بخشی از واقعیت هستند (رابینز: ج ۱، ص ۹۵)

۵. نظریه مجموعه‌ای از تعریف‌ها و پیشنهادها درباره تعدادی متغیر به‌هم‌پیوسته است که همه این تعریف‌ها و پیشنهادها درباره تعدادی متغیر به‌هم‌پیوسته است که همه این تعریف‌ها و پیشنهادها بُعد منظم و مدونی از وقایع و پدیده‌هایی را که در اثر همبستگی‌ها و تداخل این متغیرها به وجود می‌آید، ارائه می‌دهد (نراقی: ۱۳۶۴، ص ۳۲) و یا به تعبیر پوپر تئوری‌ها، تورهایی‌اند که ما برای صید «جهان» می‌افکنیم (پوپر: ۱۳۸۱، ص ۷۸).

وجه مشترک تعاریف فوق در این است که «نظریه» یک فعالیت ذهنی است که چرایی و چگونگی وقوع حوادث را تبیین می‌نماید؛ به عبارت دیگر پاسخ رخداد و حوادث را جز با رجوع به ذهن و انجام یک سلسله فعالیت‌های ذهنی نمی‌توان دریافت بنابراین نظریه‌ها و تئوری‌ها یک سلسله فعالیت‌های ذهنی هستند که آنچه عینیت دارد و در خارج اتفاق می‌افتد را تبیین می‌کنند و از سوی دیگر، آنچه واقعیت دارد و در خارج قابل مشاهده است نیز ذهن را بر آن می‌دارد که به تبیین چرایی و چگونگی آن بپردازد. هیچ یکی از فعالیت‌های انسان از این قاعده مستثنا نیست؛ یعنی هم فعالیت‌های طبیعی انسان که ذاتی و غیر اکتسابی هستند، تبیین شده‌اند و هم فعالیت‌های غیرطبیعی و اکتسابی انسان مسبق به نظریه‌ها و مدل‌های ذهنی هستند (امیری، مجتبی: ۱۳۸۲، ص ۳۹).

مراد از «نظریه قرآنی» در این پژوهش ساختاری فکری است که مرکب از مجموعه‌ای از اصول، مبانی، گزاره‌ها، مفاهیم و نصوص قرآنی است که در چارچوب بیان رهیافتی آموزه‌های وحیانی، در یکی از حوزه‌های مربوط به انسان، جامعه و سازمان و مدیریت است که با یکدیگر مرتبط‌اند. نظریه قرآنی، ساختار و بافت منسجم، هماهنگ و یکپارچه‌ای است که اجزای آن تشکیل دهنده مرکب واحدی بوده و میان آن‌ها ارتباط برقرار است تا دیدگاه کلی قرآن در یکی از حوزه‌های اجتماعی انسان و به ویژه حوزه سازمان و مدیریت به دست آید.

جمع‌بندی

بنابراین در رویکرد کلی و جامع می‌توان گفت: نظریه بیانی منظم، انتزاعی، موجز، متشکل از قضایا، مستدل و منطقی، مبتنی بر یک سلسله مطالعات علمی، مبین یک اصل کلی یا مجموعه از اصول مربوط به چگونگی و چرایی واقعیت‌ها یا رویدادها در سطح خرد یا کلان است. هر نظریه تنها انعکاس‌دهنده و تبیین‌کننده بخشی از واقعیت است که در یک کلیت به هم‌پیوسته فهم می‌شود. یک نظریه معمولاً دارای چهار بعد شناختی (معرفت ناظر به واقع)، بعد عاطفی (تجسم تجربه و احساسات نظریه‌پرداز)، بازاندیشی (شیوه‌ای برای درک واقعیات)، بعد هنجاری (ارائه مفروضات پنهان و آشکار در این که واقعیت چگونه باید باشد) است. کار اصلی یک نظریه تبیین و در مرحله بعد تعمیم (و بر همین اساس، اعطای قدرت پیش‌بینی) است. تبیین انواعی دارد که مهم‌ترین و پرکاربردترین آن تبیین علی است. هر نظریه معمولاً امکان طرح سؤالات و فرضیات جدیدی درباره واقعیت را برای محقق فراهم می‌سازد (رضایی اصفهانی: ۱۳۹۰، ص ۷).

اصطلاح «نظریه قرآنی» به معنی علمی آن و برخوردار از ویژگی‌های علمی یک نظریه را می‌توان در دیدگاه شهید صدر (ره) در مورد تفسیر موضوعی دریافت. به طوری که شهید صدر تفسیر موضوعی را دستیابی به نظریه قرآنی می‌داند و در این مورد تصریح می‌کند: تفسیر موضوعی از استفاده از مدلولات تفصیلی آیات فراتر رفته و تلاش می‌کند ارتباط میان این مدلولات را دریابد به این ترتیب به نظریه قرآنی دست یابد ... و این آن چیزی است که ما به زبان امروز نظریه می‌نامیم و به این ترتیب به نظریه قرآنی از نبوت، یا مکتب اقتصادی یا سنن تاریخی و ... [نظریه‌های مدیریتی و سازمانی] دست یابیم (صدر: ۱۴۲۸، ص ۳۴)؛ بنابراین نظریه‌های قرآنی در حوزه سازمان و مدیریت در این پژوهش، نظریه‌ای است که متشکل از مجموعه‌ای از گزاره‌های کلی قرآنی ناظر به ابعاد گوناگون مدیریت و سازمان است، بخش زیادی از گزاره‌های این نظریه‌های قرآنی از قابلیت آزمون تجربی برخوردارند و با تکیه بر این نوع از گزاره‌هاست که امکان بررسی‌های تجربی در نظریه‌های مدیریتی و سازمانی با رویکرد قرآنی فراهم می‌شود.

۲. تفسیر موضوعی

تفسیر موضوعی دو گونه است:

الف: تفسیر موضوعی سبک قدیم: در این روش یکایک مسائل مطرح شده در قرآن بیرون آورده می‌شود و سپس آیات مربوط به هر یک را جدا و در یکجا گردآورده و با مدنظر قرار دادن مجموع آن آیات موضوع بررسی می‌شود؛ بنابراین مسائل گرفته شده از قرآن، دسته بندی شده با نظمی طبیعی و ترتیب مورد بحث قرار می‌گیرند (معرفت: ۱۳۸۰، ج ۲ ص ۵۲۷). در این روش نقش پژوهشگر ثبت نمودن پیام قرآن است. به این شیوه از تفسیر موضوعی، روش تفسیر موضوعی درون قرآنی نیز گفته شده است (ر. ک: رضایی اصفهانی: ۱۳۸۸، ص ۳۱-۳۴). از این شیوه تفسیری نیز می‌توان در حوزه پژوهشهای سازمان و مدیریت بهره گرفت، بدین ترتیب که از قرآن کریم موضوع مدیریتی را انتخاب و به جمع‌آوری و تفسیر آیات در این رابطه پرداخته می‌شود.

ب: تفسیر موضوعی سبک جدید: این روش تفسیر موضوعی که به روش برون قرآنی نیز معروف است (ر. ک: رضایی اصفهانی: ۱۳۸۸، ص ۳۴)، از روش‌های است که شهید صدر (ره) آن را مطرح نموده و این تعریف کرده است که از موضوع و امر خارجی (واقعیت) آغاز می‌شود و به قرآن (نظریه قرآنی) ختم می‌شود (صدر: ۱۴۲۶، ص ۳۵)، او در این مورد در آثار خویش ضمن نقد تفسیر ترتیبی و تفسیر موضوعی سبک قدیم، به تبیین روشمندی تفسیر موضوعی سبک جدید پرداخته است (ر. ک: صدر: ۱۴۲۶، ص ۲۸)؛ و از نظر او تفسیر موضوعی باید از متن واقعیت زندگی اجتماعی برخاسته و از قرآن استنتاج شود و در نهایت نظریه قرآنی تولید شود. چنان خود نظریه سنت‌های تاریخ در قرآن، نظریه نظام اقتصادی اسلام با چنین رویکرد مطرح نموده است (ر. ک: صدر: ۱۴۲۶، ص ۲۹).

بنابراین مدیریت و سازمان نیز یکی از موضوعات حیات بشری است که بر اساس دیدگاه صدر (ره) می‌توان آن را به قرآن عرضه نمود و نظریه قرآنی را دریافت کرد. لذا این مقاله، ضمن پرداختن به الگوی نظریه پردازی قرآنی

شهید صدر در روش تفسیر موضوعی، به کاربرد این روش در نظریه‌پردازی قرآنی در حوزه سازمان و مدیریت خواهد پرداخت.

ویژگی‌های روش نظریه‌پردازی قرآنی روش شهید صدر (ره)

با بررسی و مقایسه تطبیقی بین روش شهید صدر (ره) با دیگر روش‌ها؛ روش‌ها و نگرش‌های پیش از شهید صدر؛ روشن می‌شود که نظریه‌پردازی قرآنی صدر (ره) دارای ویژگی‌های خاصی است که آن را از دیگر شیوه‌ها و روش‌ها متمایز می‌سازد به گونه‌ای تفاسیر موضوعی قبل از صدر (ره) از حد مفاهیم خاص قرآن در رابطه با مسئله معینی فراتر نمی‌رفت؛ اما روش شهید در تفسیر موضوعی سازوکاری استنباطی است که صدر در پی به دست آوردن وجوه ارتباط میان مفاهیم تفصیلی آیات بوده و از این راه به دنبال کشف و تبیین نظریه قرآنی مطابق با واقعیت جامعه امروزه اسلامی است، بنابراین برخی از مهم‌ترین ویژگی‌های روش نظریه‌پردازی شهید صدر (ره) می‌توان چنین بیان نمود:

۱. جامعیت و شمول گرایی

کلان‌نگری و هم‌نشین سازی آیات و پرهیز از اندیشه تجزیه‌ای و بینش جزیره‌ای، نگاه خردورزانه و حکیمانه به همه آیات مرتبط و متناظر، نیز تدبیر تام در مفاهیم و مقاصد آن‌ها، صراط مستقیم را به درستی و با همه زوایایش به نمایش می‌گذارد. (ر. ک: حیدری فر: ۱۳۹۲ ص ۲۲۲)؛ لذا بر اساس روش شهید صدر (ره) جستار ناقص در آیات قرآن کریم برای به دست آوردن دیدگاه قرآن کریم، امری غیرعلمی و غیرمقبول است و این ویژگی، روش شهید صدر را از دیگر روش‌های قبل از آن، متمایز و متفاوت ساخته است؛ بنابراین وقتی در موضوعی از موضوعات مدیریتی و سازمانی براساس این روش پرداخته شود، جستار کامل در آیات قرآن کریم (آیات موافق و مخالف) انجام می‌گیرد و پس از تجزیه و تحلیل جامع دیدگاه و نظریه قرآنی در حوزه سازمان و مدیریت بیان می‌گردد.

۲. پاسخ‌گویی به نیازهای جامعه معاصر

گره‌گشایی و پاسخ‌گویی به نیازها جامعه معاصر و کاربردی ساختن آموزه‌های قرآنی در جامعه بشری یکی دیگر از ویژگی‌های نظریه قرآنی صدر (ره) است؛ به طوری که پرسش‌ها و سؤال‌های هر عصر و نسلی در پی رشد دانشی است که لحظه به لحظه نو و جدید هستند. از سوی دیگر استنطاق قرآن و به سخن واداشتن آن برای پاسخ‌گویی به پرسش‌های روز، در حوزه‌های گوناگونی علمی - کاربردی، مسئله مهمی است که در روش شهید صدر (ره) به آن تأکید و تصریح شده است.

شهید صدر شیوه تفسیر موضوعی را پاسخ‌گویی به مسئله‌های مطرح شده می‌داند؛ البته مسئله می‌بایست از بیرون قرآن و پاسخ از درون قرآن باشد؛ یعنی سؤال از متن واقعیت‌های زندگی و نیازهای اجتماعی گرفته می‌شود و پاسخ آن از قرآن، براین اساس سؤال مدیریتی و سازمانی با استفاده از دانش مدیریت و سازمان و تجربه‌های انسانی

تهیه می‌شود، و سپس آن سؤال بر قرآن کریم عرضه می‌شود تا پاسخ قرآن استخراج شود. در این شیوه قرآن به عنوان هدایتگر «اقوم» (اسراء: ۹) راهنمایی فردی و اجتماعی انسان را در مسائل مدیریتی و سازمانی به عهده دارد. شهید صدر (ره) این شیوه را استنتاج نامیده‌اند. این شیوه درست همان است که امیرمؤمنان علی می‌فرمایند: این قرآن است که در اختیار شما است، او را به سخن آورید. او خود سخن نمی‌گوید همانا به شما خبر می‌دهم که در قرآن، دانستنی‌ها برای آینده فراوان است و از گذشته نیز تجربه‌ها می‌آموزد. درمان دردهای شما همواره در آن موجود و راه به هم پیوستن گسسته‌ها در آن مشهود است (نهج البلاغه: خطبه ۱۵۸). کنایه از اینکه پاسخ‌گوی تمامی نیازها [از جمله نیازهای مدیریتی و سازمانی] برای همیشه است (ر. ک: صدر: ۱۴۲۶، ص ۲۹). منظور از «استنتاج»، تعمق و تدبّر در گفته‌های قرآن است که با کنار هم گذاردن آیات مربوط، آنچه در حالت پراکنده گویا نبود، گویا می‌شود. (معرفت: ۱۳۸۰، ج ۲، ص ۵۲۷).

۳. نظریه پردازی و تولید نظریه

کشف نظریه‌ها و تئوری‌های بنیادین قرآنی و منظومه‌های فکری، از ویژگی‌های دیگر روش شهید صدر (ره) است که این روش اذعان به پیوستگی و هماهنگی و نظم در میان مفاهیم قرآنی بوده و بر این اساس اعتقاد راسخ به نظریه‌های قرآنی به ویژه در حوزه علوم انسانی است. (ر. ک: صدر: ۱۴۲۸، ص ۳۶) بنابراین براساس دیدگاه شهید صدر (ره) تا هنگامی که در مباحثی تفسیر موضوعی قرآن، به نظریه نرسیم، کامل نیست، لذا در حوزه مباحث سازمان و مدیریت تا زمانی که دیدگاه نظامند قرآن کریم در موضوع مدیریتی و سازمانی که همان «نظریه» قرآنی است دست نیابیم، تفسیر موضوعی ناقص خواهد بود.

۴. واقع‌گرایی معارف قرآنی

از دیگر ویژگی‌های روش نظریه‌پردازی شهید صدر (ره) این است که اعتقاد به واقع‌گرایی در آموزه‌ها مفاهیم قرآنی دارد و معتقد است که تفسیر باید از واقعیت شروع شود و به متن قرآن ختم گردد. در حالی که دیگر روش‌های تفسیری یا اصلاً به این مسئله توجهی نمی‌شود (که اغلب این گونه است) و یا مسئله واقعیت را به گونه‌ای مطرح می‌شود که گویا اصلاً بحثی در این باره وجود ندارد، بنابراین در روش‌های قبل از شهید صدر، ذهنیت‌گرایی غالب است که و نمونه‌های آن را در تفاسیر به خوبی می‌توان ملاحظه نمود.

کارکردهای روش نظریه‌پردازی قرآنی شهید صدر (ره)

محققان برای نظریه‌ها کارکردهای مختلف بیان نموده‌اند مانند قبض و بسط داده‌ها (امیری: ۱۳۸۲، ص ۵۵)؛ پیش‌بینی و کنترل (امیری، ۱۳۸۲، ص ۵۵) طبقه‌بندی اطلاعات (رضایی اصفهانی: ۱۳۹۰، ص ۵۷) نظم‌بخشی به فعالیت‌های علمی (حیدری: ۱۳۹۰، ص ۲۹)؛ توضیح و تبیین (امیری: ۱۳۸۲، ص ۵۵) و ... اما با توجه به دیدگاه شهید صدر، می‌توان کارکردها و فایده‌های نظریه و نظریه‌پردازی‌های قرآنی را چنین تبیین نمود:

۱. توضیح و تبیین دیدگاه قرآن: نظریه‌های قرآنی در حوزه سازمان و مدیریت با توجه به واقع‌نگری کیفیت و چگونگی عمل نمودن صحیح و درست و مطابق با آموزه‌های وحیانی را به انسان در رفتارهای مدیریتی و سازمانی را تبیین و تشریح می‌کنند.

۲. طبقه‌بندی و تنظیم آموزه‌های وحیانی: یکی دیگر از فایده‌های نظریه‌های قرآنی در حوزه مدیریت این است که داده‌هایی پراکنده و غیرمنظمی را که با توجه به تفاسیر آیات قرآن را جمع و آن‌ها را در قالب یک نظم و ساختار تنظیم می‌نماید و بر پایه آن معارف از پراکندگی خارج شده و به صورت الگوهای علمی- نظری و علمی- کاربردی در اختیار پژوهشگران و مدیران سازمان‌ها قرار می‌گیرد.

۳. پیش‌بینی، کنترل و ارائه الگوی کاربردی؛ یکی از فایده‌های مهم نظریه قرآنی در حوزه سازمان و مدیریت این است که بر اساس آموزه‌های قرآنی می‌توان پدیده‌های مدیریتی و سازمانی را پیش‌بینی و کنترل نموده و برای آن الگوی عملی ارائه نماید.

بنابراین می‌توان گفت نظریه‌های قرآنی در حوزه سازمان و مدیریت کارکردها و فایده‌های مهمی را در فهم و درک انسان از جهان هستی و پدیده‌های آن دارند و به وسیله نظریه‌ها بهتر می‌توان مدیریت و سازمان را از دیدگاه قرآن شناخت. به همین خاطر نظریه‌های قرآنی در حوزه سازمان و مدیریت می‌توانند در حل مشکلات مدیریتی، سازمانی و اداری در جامعه بشری به ویژه در جامعه اسلامی نقش مهم و تأثیرگذاری را به سبب هماهنگی با فرهنگ مسلمین ایفا نمایند.

مراحل الگوی روش نظریه‌پردازی قرآنی شهید صدر در حوزه سازمان و مدیریت

در دانش مدیریت و سازمان برای نظریه‌پردازی و تولید نظریه، روش‌ها و مراحل گوناگونی ذکر شده است به طوری که نظریه‌پردازان و پژوهشگران سازمانی با توجه به حوزه تخصص و رویکردهای خود دیدگاه‌ها و نظریه‌های خود را تبیین نموده‌اند.

اما در روش شهید صدر (ره) با توجه به آیات قرآن کریم، مراحل و الگوی نظریه‌پردازی قرآنی به شکل ذیل استخراج و استنباط گشته است.

مرحله اول: موضوع محوری (و طرح پرسش)

از نظر شهید صدر از عناصر مهم تفسیر موضوعی داشتن موضوع خاص (مسئله محوری) است، مفسر موضوعی تلاش می‌کند پیش از وارد به تفسیر بر موضوعی از موضوعات زندگی (موضوعات مدیریتی، سازمانی مانند تصمیم‌گیری، برنامه‌ریزی، رهبری و ...) یا ایدئولوژی یا اجتماعی دقت کند و تمرکز کافی داشته و از افکار و تجربه‌های دیگران مطالبی بیاموزد. سپس به سراغ قرآن کریم رفته جواب سئول‌ها را با توجه به پرسش و موضوع مورد نظر از قرآن بجوید و پاسخ قرآن را بگیرد (صدر: ۱۴۲۶، ص ۱۶)؛ تفاوت شهید صدر با دیگر مفسران موضوعی در این است که موضوع و پرسش باید از واقعیت جامع و از خارج به قرآن عرضه شود (صدر: ۱۴۲۶، ص ۲۹)؛ بنابراین در این تحقیق که مبتنی بر روش شهید صدر است. موضوعات مدیریتی و سازمانی (به عنوان

نمونه تصمیم‌گیری) به صورت پرسش از خارج به قرآن کریم عرضه می‌شود تا در طی مراحل تعیین شده به نظریه قرآنی در زمینه‌های مدیریتی و سازمانی دست یابیم.

مرحله دوم: توجه به واقعیت‌های حیات، دانش و تجربه‌های بشری

سیر از واقعیت‌های اجتماعی به متن؛ به عبارت دیگر سرآغاز تفسیر، نظر افکندن و در نظر گرفتن واقعیت است؛ نه متن. در آغاز باید به بررسی مشکلات، پرسش‌ها و مؤلفه‌ها، و انواع واقعیت‌های موجود پرداخت و سپس به سوی متن (قرآن کریم) روی آورد. تلاش‌های پیش از شهید صدر از متن آغاز و در محدوده آن باقی می‌ماند و هیچ‌گاه از حوزه متن بیرون نمی‌رفت و جهان واقع و مشکلات و تجربه‌های بشری را مدنظر قرار نمی‌داد. لذا بیشتر مباحث صرفاً ذهنی بودند و خارج از حوزه کاربردی.

در حالی که شهید صدر تجربیات بشری را موجب غنای، باروری و پویایی تفسیر موضوعی می‌داند. از این به شکل خاصی از تفسیر موضوعی تأکید می‌کند که در آن، موضوع برخاسته از جهان واقع و مبتنی بر تجارب بشری و دانش‌های انسان باشد (یساقی: ۱۳۸۹، ص ۲۰۴)؛ زیرا از نظر شهید صدر وقتی می‌توان به نظریه‌ای جامع از قرآن دست یافت که موضوع برخاسته از موضوعات حیات انسانی و ناظر به مشکلات و نظریه و عملی جامعه باشد و مفسر ضمن آگاهی از این موضوعات یا مشکلات، اندیشه‌ها و تجربه‌های گوناگون بشری درباره پاسخ به آن موضوع‌ها یا ارائه راه‌حل نسبت به مشکلات جامعه نیز آگاه باشد. به همین جهت شهید صدر برخلاف دیگر مفسران موضوعی، حرکت خود را از نص قرآن آغاز نمی‌کند و صریحاً می‌گوید مفسر موضوعی باید از جهان واقع آغاز کند و از تجارب دیگران تا آنجا که این تجارب و اندیشه‌ها بتواند راهگشایی کند مطالبی ببندوزد. از مشکلات و راه‌حلهایی که اندیشه بشری مطرح ساخته چیزهایی بداند. از خلأها و کاستی‌های موجود باخبر باشد. آنگاه گفتگوی خود را با قرآن آغاز کند (صدر: ۱۴۲۶، ص ۱۶-۱۸).

مرحله سوم: استنتاج از قرآن (استقرا در قرآن)

پس از مرحله اول که عرضه سؤال از خارج به قرآن است، در این مرحله پژوهشگر موضوعی، در جستجوی فهم جواب قرآن نسبت به مسئله (و موضوع) مطرح شده که جامعه با آن مواجه است پژوهشگر از این دیدگاه به موضوع می‌نگرد و با این فرض به تحلیل و تفسیر آیات می‌رود؛ بنابراین از نظر شهید صدر عنصر مهم در این مرحله «استنتاج» است یعنی استنباط و استخراج جواب قرآن (صدر: ۱۴۲۶، ص ۳۳)؛ بنابراین قبل از مراجعه به قرآن ذهن خود را بر روی موضوعی خاصی (از موضوعات مدیریتی و سازمانی مانند اصول مدیریت، وظایف مدیریت و ...) از موضوعات زندگی انسان متمرکز ساخته و با راه‌حل‌ها و اندیشه‌های بشری درباره آن مطلب آشنا شده است. از این جهت هنگامی که با این آگاهی‌ها به سراغ قرآن می‌رود، تنها شنونده صرف و گزارشگری بی‌تلاش نیست. بلکه او با توجه به دانش و آگاهی‌های قبلی که در مورد آن موضوع به دست آورده است به گفتگو و استنتاج با متن قرآن می‌پردازد، پژوهشگر می‌پرسد و قرآن پاسخ می‌دهد (صدر: ۱۴۲۶، ص ۲۹)؛ بنابراین استنتاج از قرآن و کشف و استخراج پاسخی درخور نسبت به مسائل یا معضلات جامعه عنصری است که شهید صدر بر آن تأکید نموده است (یساقی: ۱۳۸۹، ص ۲۰۳)

مرحله چهارم: استنتاج و تحلیل محتوای آیات

در این مرحله ذهن به موضوع «مدیریتی و سازمانی» متمرکز خواهد بود (و از راه‌حل‌ها و اندیشه‌های بشری درباره آن قبلاً شناخت حاصل شده است)، در این مرحله، در جستجوی فهم جواب قرآن نسبت به مسئله و موضوع مدیریتی و سازمانی (مانند تصمیم‌گیری) پرداخته می‌شود و مجموعه آیات گردآوری شده با کمک روش‌های معتبر تفسیری، تجزیه و تحلیل و تفسیر می‌شود؛ پس از تحلیل روابط آیات، طبقه‌بندی محتوایی و ساختاری آیات مدیریتی تبیین می‌گردد؛ بنابراین، با تحلیل آیات مورد نظر، مبانی، مؤلفه‌ها، معیارها و فرایندهای مدیریتی استنباط خواهد شد. لذا استنتاج از قرآن و کشف و استخراج پاسخی درخور و قابل ملاحظه به مسائل یا معضلات جامعه مدیریتی و سازمانی عنصری است که در این مرحله بر آن تأکید شده است.^۵

مرحله پنجم: نظریه‌پردازی و استنباط نظریه قرآنی

یکی از مراحل دیگر در تفسیر موضوعی، از دیدگاه شهید صدر نظریه‌پردازی است. از نظر او تفسیر موضوعی هنگامی صورت می‌گیرد که نظریه اسلام و قرآن متناسب با موضوعات مدیریتی و سازمانی (مانند نظریه تصمیم‌گیری) با توجه به واقعیت‌های عینی جامعه از درون آیه‌های قرآن کشف و استخراج شود. لذا از نظر شهید صدر تفسیرهای که فاقد نظریه‌پردازی باشد و اغلب بر اساس واژه‌ها و الفاظ دارای معنای مشترک بررسی شده‌اند یا اینکه به مفهوم موضوع تأکید نموده اما از مرحله گردآوری و تفسیر آیه‌ها فراتر نرفته‌اند و اساساً نظریه قرآن را بیان نکرده‌اند، تفسیر موضوعی نیستند (صدر: ۱۴۲۸، ص ۳۶) منظور از نظریه چنان که در بحث مفهوم‌شناسی تبیین شد، دیدگاهی است که جنبه تبیینی داشته و بر اصول و چارچوب خاصی استوار است.

الگوی فوق، الگوی کلی نظریه‌پردازی شهید صدر (ره) است؛ و براساس این الگوی می‌توان در حوزه‌های گوناگونی علمی، از قبیل نظریه‌پردازی در حوزه سیاست، مدیریت، سازمان و ... بهره گرفت. لذا با اقتباس از این الگو، یک نمونه از الگوی نظریه‌پردازی قرآنی در حوزه سازمان و مدیریت به شکل ذیل قابل طرح است.

نتیجه

یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد روش‌های تفسیری قبل از شهید صدر (ره)؛ از پرداختن به یکی از مفاهیم خاص قرآن در برابر مسئله معینی فراتر نمی‌رفته است؛ اما روش شهید در تفسیر موضوعی سازوکاری استنباطی است که در پی به دست آوردن وجوه ارتباط میان مدل‌ولیات تفصیلی و پی‌ریزی نظریه قرآنی است؛ از این رو کلان‌نگری و هم‌نشین‌سازی آیات و پرهیز از اندیشه تجزیه‌ای و بینش جزیره‌ای، نگاه خردورزانه به همه آیات مرتبط و تدبیر تام در مفاهیم و مقاصد آن‌ها است؛ بنابراین بر اساس روش شهید صدر (ره) جستار ناقص در آیات قرآن کریم برای به دست آوردن دیدگاه قرآن کریم، امری غیرعلمی و غیرمقبول است و این ویژگی، روش شهید صدر را

^۵ . پيساقی، علی اصغر، سيدمحمد علی ايازی، «تحليل مبانی و رویکرد شهيد صدر به تفسیر موضوعی»، فصلنامه تخصصی فقه و تاریخ تمدن، ۲۵، ۱۳۸۹ ص ۲۰۳.

از دیگر روش‌های قبل از آن، متمایز و متفاوت می‌سازد. از این رو گره‌گشایی و پاسخگویی به نیازها جامعه معاصر و کاربردی ساختن آموزه‌های قرآنی در جامعه بشری؛ بدین ترتیب استنطاق قرآن و به سخن واداشتن آن برای پاسخگویی به پرسش‌های روز، در حوزه‌های گوناگونی علمی - کاربردی، به ویژه در حوزه سازمان و مدیریت، مسئله مهمی است که در روش شهید صدر (ره) به آن تأکید و تصریح شده است. او شیوه تفسیر موضوعی را پاسخ‌گویی به مسئله‌های مطرح شده می‌داند؛ البته مسئله از بیرون و پاسخ از درون قرآن اخذ می‌شود؛ یعنی مسئله از متن واقعیت‌های زندگی و نیازهای اجتماعی گرفته می‌شود و پاسخ آن از قرآن. در این شیوه قرآن به عنوان هدایتگر و درمانگر توانمند به حل مشکلات فردی و اجتماعی به ویژه نیازهای مدیریتی و سازمانی زمانه می‌پردازد. شهید صدر (ره) این شیوه را استنطاق نامیده‌اند، این شیوه درست همان است که امیرمؤمنان علی (ع) فرموده‌اند. منظور از «استنطاق»، تعمق و تدبّر در گفته‌های قرآن است که با کنار هم گذاردن آیات مربوط، آنچه در حالت پراکنده گویا نبود، گویا می‌شود. کشف نظریه‌ها و تئوری‌های بنیادین قرآنی و منظومه‌های فکری، از ویژگی‌های دیگر روش شهید صدر (ره) است که این روش اذعان به پیوستگی و هماهنگی و نظم در میان مفاهیم قرآنی بوده و بر این اساس اعتقاد راسخ به نظریه‌های قرآنی به ویژه در حوزه علوم انسانی است. از دیگر شاخصه‌ها و ویژگی‌های روشی شهید صدر (ره) این است که اعتقاد به واقع‌گرایی در آموزه‌ها مفاهیم قرآنی دارد و معتقد است که تفسیر باید از واقعیت شروع شود و به متن قرآن ختم گردد. در حالی که دیگر روش‌های تفسیری یا اصلاً به این مسئله توجهی نمی‌شود (که اغلب این گونه است) و یا مسئله به گونه‌ای مطرح می‌شود که گویا اصلاً بحثی در این باره وجود ندارد، بنابراین در روش‌های قبل از شهید صدر، ذهنیت‌گرایی غالب است که و نمونه‌های آن را در تفاسیر به خوبی می‌توان ملاحظه نمود.

منابع

۱. قرآن
۲. نهج البلاغه
۳. آتش پور، حمید و دیگران (۱۳۸۷ ش) مدیریت سازمان‌ها (با رویکرد روان جامعه‌شناسی سازمان)، تهران، انتشارات علم، چاپ اول.
۴. ابن فارس، ابوالحسین احمد بن زکریا (۱۴۲۲ ق)، مقایسه اللغه، دار احیاء التراث العربی، بیروت لبنان، چاپ اول.
۵. ابن منظور محمد بن مکرم (۱۴۱۴ ق)، لسان العرب، دار صادر، بیروت، چاپ سوم.
۶. استراوس، آنسلم، جولیت کرین (۱۳۹۱ ش)، مبانی پژوهش‌های کیفی، ترجمه ابراهیم افشار، تهران نشر نی، چاپ دوم.
۷. اشرف سمنانی، غلام‌رضا (۱۳۶۴ ش)، تحلیلی از مدیریت اسلامی در پنج سال رهبری امام علی علیه‌السلام، تهران، مؤسسه انتشارات بعثت، چاپ اول.

۸. اصفهانی، راغب حسین بن محمد (۱۴۱۲ ق)، المفردات فی غریب القرآن تحقیق: صفوان عدنان داودی، دارالعلم الدار الشامیة، دمشق بیروت چاپ اول.
۹. امیری، مجتبی (۱۳۸۲ ش) نظریه و نظریه‌پردازی در دانش مدیریت، (مجله روش شناسی علوم انسانی) حوزه و دانشگاه، سال ۹، شماره ۳۷.
۱۰. بی نام، (۱۳۸۶ ش)، تحلیلی پیرامون نقش شهید صدر در نظریه سازی اسلامی / نظریه پردازی بر کاربست واقع گرایی مجله پگاه حوزه شماره ۲۰۵.
۱۱. بی نام، (۱۳۸۶ ش)، ابعاد نو اندیشی شهید صدر، مجله پگاه حوزه، شماره ۲۰۵.
۱۲. پال هرسی و کنت بلانچارد (۱۳۶۷ ش) مدیریت رفتار سازمانی، ترجمه علی علاقه بند، تهران انتشارات اطلاعات.
۱۳. پوپر، کارل ریموند (۱۳۸۱ ش) منطق اکتشاف علمی، ترجمه سید حسین کمالی، تهران شرکت انتشارات علمی و فرهنگی چاپ دوم.
۱۴. جوهرچ ماری (۱۳۸۹ ش)، تئوری سازمان؛ مدرن، نمادین - تفسیری و پست مدرن، ترجمه حسن دانایی فرد، تهران، مؤسسه مهربان کتاب نشر چاپ اول.
۱۵. حیدری تفرشی، غلامحسین و دیگران (۱۳۹۰ ش)، تئوری‌های سازمان و مدیریت در دنیای پسامدرن، تهران، انتشارات فرهنگ سبز چاپ اول.
۱۶. حیدری فر، مجید (۱۳۹۲ ش) مهندسی فهم و تفسیر قرآن، قم انتشارات بوستان کتاب، چاپ دوم.
۱۷. خاکی، غلامرضا (۱۳۹۰ ش)، روش تحقیق در مدیریت، انتشارات بازتاب، تهران، چاپ دوم.
۱۸. دلاور، علی (۱۳۸۴ ش) روش تحقیق در روان شناسی و علوم تربیتی، تهران، نشر ویرایش، چاپ دوم.
۱۹. دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷ ش) لغت‌نامه، مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، چاپ دوم.
۲۰. رابینز، استیفن پی (۱۳۷۶ ش)، مدیریت رفتار سازمانی، تهران، دفتر پژوهش‌های فرهنگی، چاپ دوم
۲۱. رابینز، استیفن پی (۱۳۹۰ ش) مبانی رفتار سازمانی، ترجمه علی پارسائیان و سیدمحمد اعرابی، تهران دفتر پژوهش‌های فرهنگی، چاپ بیست و نهم.
۲۲. رحمانی، جعفر و نصرآبادی علی (۱۳۸۱ ش) فرهنگ و رفتار سازمانی، قم، نشر ارزشمند، چاپ اول.
۲۳. رضایی اصفهانی محمدعلی (۱۳۹۰ ش)، نظریه‌پردازی‌های علمی قرآن، پژوهشنامه قرآن و حدیث، شمار ۹.
۲۴. رضایی اصفهانی محمدعلی (۱۳۹۲ ش)، منطق تفسیر قرآن ۵، مرکز نشر بین المللی ترجمه و نشر المصطفی (ص)، قم، چاپ اول
۲۵. رضایی اصفهانی محمدعلی (۱۳۸۸ ش) شیوه‌های تفسیر موضوعی، مجله پژوهشنامه قرآن و حدیث، شماره ۶.

۲۶. رضائیان علی (۱۳۹۰ ش)، اصول مدیریت، انتشارات سمت، تهران، چاپ بیست دوم.
۲۷. سوآنسون، ریچارد و چرماک، توماس (۱۳۹۳ ش) نظریه پردازی در رشته های کاربردی، ترجمه حسن دانایی فرد، بهنام شهانی، تهران، مؤسسه کتاب مهربان نشر، چاپ اول.
۲۸. سید رضی، محمد بن حسن (۱۴۱۴ ق) نهج البلاغه مصحح: صالح، صبحی، قم، انتشارات هجرت، چاپ اول.
۲۹. صدر، سید محمد باقر (۱۴۱۲ ق) المدرسه القرانیة، بیروت، دارالتعارف للمطبوعات، چاپ اول.
۳۰. صدر، سید محمد باقر (۱۹۷۵ م) الاتجاهات المستقبلية لحرکة الاجتهاد، الصدر، السید محمدباقر، بحوث اسلامیة، بیروت: دارالزهراء.
۳۱. صدر، سید محمد باقر (۱۴۲۶ ق) المدرسه القرانیة، قم، مرکزالابحاث و الدراسات التخصصية للشهید صدر، چاپ چهارم.
۳۲. صدر، سید محمد باقر (بی. تا) الاسلام يقود الحیاة، تهران، وزارت ارشاد اسلامی.
۳۳. طباطبائی محمد حسین (۱۴۱۷ ق) المیزان فی تفسیر القرآن، دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، چاپ پنجم.
۳۴. طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۲ ش)، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تحقیق: با مقدمه محمد جواد بلاغی، انتشارات ناصر خسرو، تهران، چاپ سوم.
۳۵. علی اصغر یساقی، سیدمحمد علی ایازی (۱۳۸۹ ش)، تحلیل مبانی و رویکرد شهید صدر به تفسیر موضوعی، فصلنامه تخصصی فقه و تاریخ تمدن، سال ۶ شماره ۲۵.
۳۶. عمید، حسن (۱۳۷۶ ش) فرهنگ لغت عمید، تهران، انتشارات امیرکبیر، چاپ دهم.
۳۷. فرهنگی، علی اکبر، صفرزاده، حسین (۱۳۸۵ ش) روش های تحقیق در علوم انسانی، تهران پیام پویا، چاپ اول.
۳۸. محمد معین (۱۳۷۵ ش)، فرهنگ فارسی معین، تهران، مؤسسه انتشارات امیرکبیر، چاپ نهم.
۳۹. معرفت، محمدهادی (۱۳۸۰ ش) تفسیر و مفسران، قم مؤسسه فرهنگی تمهید، چاپ اول.
۴۰. نادری، عزت الله، نراقی، مریم سیف (۱۳۶۴ ش)، روش تحقیق در علوم انسانی با تأکید بر علوم تربیتی، تهران انتشارات بدر چاپ اول.
۴۱. هومن، حیدر علی (۱۳۸۶ ش) حیدر علی هومن، شناخت روش علمی در علوم رفتاری، تهران، سمت، چاپ اول.
۴۲. یساقی، علی اصغر، سیدمحمد علی ایازی (۱۳۸۹ ش)، تحلیل مبانی و رویکرد شهید صدر به تفسیر موضوعی، فصلنامه تخصصی فقه و تاریخ تمدن، سال ۶ شماره ۲۵.
۴۳. Kerlinger, F. N. P. (۱۹۶۱), Foundations of behavioral Research, ۲nd ed., New York

.Holt ,Rinehart and Winston ,Inc : .۴۴